

"BOZUĞLAN" DÁSTANINDA SINGARMONIZM NIZAMI

Kadirniyazova Biybijamal

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya: *Maqalada "Bozuğlan" dástanı tiliniń fonetikalıq qubılısı, singormonizm nızamınıń kórinisi úyrenilgen*

Tayanış sózler: *singarmonizm nızamı, fonetikalıq qubılıs, supersigmentlik qubılıs, dawıslı, dawıssız fonemalar, dawıslılar singarmonizmi, tańlay únlesligi, erin únlesligi, dawıssızlar singarmonizimi, reńk, juwan eziwlik, juwan erinlik, jıńışke eziwlik.*

Abstrac: *The article examines the phonetic phenomena and the manifestation of the law of vowel harmony in the language of the "Bozug'lon" epic.*

Key word: *law of vowel harmony, phonetic phenomenon, supersigmental phenomenon, vowel and consonant phonemes, vowel harmony, palatal harmony, labial harmony, consonant harmony, color, thick-lipped, thin-lipped.*

Singarmonizm qaraqalpaq tiliniń tiykargı seslik nızamı bolıp esaplanadı. Sóz qurılısındağı seslerdi jámlestiretuğın hám shólkemlestiretuğın, sonday-aq sózlerdi tanıwğa, mánilerin ayırıwğa xizmet etetuğın, sózdiń tutas tulğasın qalıplestiretuğın túrkiy tillerdegi sózdiń ózegi singarmonizm bolıp tabıladı. Ol bir buwınlı sózlerge de, kóp buwınlı sózlerge de tán fonetikalıq qubılıs. Ol tutas sózdiń fonetikalıq kelbetin quraytuğın barlıq seslerdiń , sonıń ishinde dawıslılardıń da, dawıssızlardıń da tembrlik jaqtan birgelikli bolıwın támiyin etetuğın supersigmentlik qubılıs bolıp esalanadı [1.18]. Basqa da túrkiy tilleri sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de sózlerdiń qurılısında singarmonizm nızamı tiykarında oraylıq orındı dawıslı sesler tutadı. Sóz qurılısında dawıssızlar dawıslı seslerdiń tásiрі arqalı belgili dárejede ózgeriske ushıraydı. Bul ózgerisler nátiyjesinde dawıssız fonemalardıń hár túrli reńkleri jasaladı.

Túrkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de dawıslılar singarmonizmi eki túrli kóriniste iske asadı. Birinshiden, buwın qurılısındağı dawıslılardıń juwan, jıńışkeligi jağnan únlesip keliwi arqalı (tańlay únlesligi), ekinshiden, buwın qurılısındağı dawıslılardıń eziwlik ya erinlik bolıp únlesiwi arqalı (erin únlesligi) . Solay etip, dawıslılar singarmonizmi tańlay únlesligi hám erin únlesligi túrinde júzege shıǵadı. Olar ekewi de birgelikte supersegmentlik qubılıs retinde sóz qurılısındağı sesler arqalı buwınlarda júzege shıǵadı. Házirgi qaraqalpaq tilinde tańlay únlesligi tolıq saqlanǵanı menen erin únlesligi saqlanbaǵan.

"Bozuğlan" dástanında singarmonizmiń, sonıń ishinde dawıslılar singarmonizmi qollanıw jaǵdayların tómendegi mısallardan kórsek boladı. Dástanda tańlay únlesliginiń qollanıw jaǵdayına tómendegi mısallardı keltirsek boladı:

«Ertede áyyem zamanda qaraqalpaq Qırımnan posıp kelgen waǵında, Sahidatil mashqu baǵında, Áminniń paytaǵında, qaraqalpaq elinde, keneges- mangıt jerinde, qaraqalpaq tiyresi toqmanıt degen urıwda, Dáriwishalı bay, Aqpan bay degen dúnyaǵa keldi». (12-bet.)

«Bozuǵlan awılınıń jurtın, otıratuǵın jerin, ǵarrılardıń atın biletuǵın edi». (14-bet).

«Aqsha tawdı jaǵalap, kóshken jurtlardı aralap, bir simirip, suw tappay, say-salalardı jaǵalap, ayaǵın tasqa aldırıp, Qırq kól degen jerde baratırsa, kóldiń shetinde qarnı suw qabaqtay, hár kózleri piyaladay, qıstan shıǵarı gúmána, qotır tay, uymaǵa batıp tura almay jatırǵanınıń ústinen shıqtı». (18-bet).

Erin únlesliginiń tásirine barlıq dawıslılar ushıray bermeydi. Erin únlesligine beriletuǵın dawıslılar tek qısıq, eziwlik bolǵan ı, i, e fonemaları bolıp, erin únlesiligi jartılay únleslik bolıp esaplanadı. Erin únlesliginde sózdiń dáslepki buwınında erinlik dawıslılar o, ó, u, ú, sońǵı buwında i, ı, e qısıq dawıslıları kelse, onda erinlik dawıslılar sol seslerge tásir etip olardı erinlik seske aylandıradı, biraq bul jazıwda esapqa alınbaydı. Tek ayırım sózler erin únlesligi menen jazıladı.

Dástanda erin únlesliginiń qollanıw jaǵdaylarına tómendegi sózlerdi alıp qarasaq boladı:

Túrtip-túrtúp	búgin-búgún
Túngi- túngú	toǵız-toǵuz
Kórdim- kórdúm	shúkir- shúkúr
Úzik- úzúk	júzik-júzúk
Qudıq-quduq	úlken- úlkón

sıyaqlı sózlerde erin únlesligi sózlerdiń aytıw jaǵdayında saqlanıp, jazılıwda esapqa alınbaydı. Sonday-aq, dástanda erin únlesligi nızamı saqlanǵan sózlerdi de ushratamız. Mısalı:

Qáwpim moldur Babaxanday zalımnan,
Basqa jurtqa barıp mákán áleyik. (17-bet).

Er jigit qayım urısqa,
Kóp jigit hárdayım ǵujurǵa. (104-bet).

Bul mısallardaǵı ǵujurǵa degen sózde túbir sózinde ǵujur sózinde erin únlesligi saqlanǵan.

Dawıssızlar singarmonizimi degende buwın quramındaǵı dawıslı hám dawıssız seslerdiń ortasındaǵı únleslikti hám morfemalar shegarasındaǵı irgeles sesler ortasındaǵı seslerdiń únlesligin túsinemiz. Qaraqalpaq tilinde dawıssız fonemalar buwınıń juwan eziwlik, jińishke eziwlik, juwan hám jińishke erinlik ekenligine baylanıslı jumsaladı. Hár bir dawıssız reńkine iye boladı. Qaraqalpaq tilinde fonemalardıń reńkleri menen singarmonizm tikkeley baylanıslı boladı. Dástanda jumsalǵan sózlerde de dawıssızlar singarmonizmi, dawıslı hám dawıssız seslerdiń únlesip keliwinen kórsek boladı: baba, bala, bedew, boz, baǵ, batır, Bozuǵlan, báhár, bu`rge, dabil, doslıq, doynaq, daǵ, dáwlet, dáwran.

Mısalı:

Bağ - juwan eziwlik buwında ,

Boz - juwan erinlik buwında,

Dástan tilinde dawıssızlardıń únlesligi házirgi qaraqalpaq tilindegidey:

1) sonor dawıssızǵa tamamlanǵan túbirdiń keynine sonor hám únli dawıssızdan baslanǵan qosımta qosılǵan:

Atlar sebgirge jaradı. (34-bet)

Bedewdiń jalı órildi,

Taslarǵa atı súrindi. (34-bet)

Batırdıń kewilin qıldı shad. (53-bet)

Dáwlerge megzer sıyaǵı. (53-bet).

Aqıldan ayırılıp lal bolıp turdım,

Táwekel ordanıń jabıǵın túrdim.(44-bet)

2) únsiz dawıssız seske pitken túbirlerdiń keynine únsiz dawıssız sesten baslanǵan qosımtalar jalǵanǵan:

Tasqa tiyip maydanda,

Polat doynaq qızadı. (54-bet)

Sonıń menen birge, dástanda házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline salıstırǵanda turaqlı izbe-izliktiń saqlanbaǵanlıǵın kóremiz. Yaǵnıy, dawıssız sesler únlesligi házirgi ádebiy tilge salıstırǵanda tómendegidey ózgesheliklerge iye. Máselen, iyelik sepliginiń -nıń/-niń jalǵawı házirgi qaraqalpaq tilinde dawıslılarǵa hám murınlıq sonorlarǵa tamamlanǵan sózlerge jalǵansa, dástanda kópshilik jaǵdayda únsiz, únli hám sonor dawıssız seslerge tamamlanǵan sózlerge jalǵanǵan:

Kóreger tawdıń shiyesi,

Gápipniń keldi júyesi. (35-bet).

Sonday-aq, dástanda únsiz «k» dawıssızına pitken sózlerge dawıslı sesten baslanǵan qosımta qosılǵanda «k» dawıssızı «r:» даўыссыз сесине өзгереді:

Tilegi qabıl boldı,

Tastıń ornına názer saldı. (28-bet)

Juwmaqlap aytqanda, «Bozuǵlan» dástanı tilinde даўыслылар хәм dawıssızlar singormonizminde ózine tán bolǵan ózgesheliklerdi kóremiz. Dástan tilindegi фонетикалық қубылыстарды úyreniw teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye.

REFERENCES:

1. Дәулетов А. Қарақалпақ тилинде сингармонизм. Нөкис, 1993. – Б. 18.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. Фонетика и морфология. М., 1952. – Б.57.
3. Дәулетов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің сеслик дүзилиси. Нөкис, 1995.

4. Қарлибаева Г. Ажиниёз асарлари тилининг фонетик-морфологик тавсифи: филол. фан. номз. дис... автореф. – Нукус, 2002.